

Pajorin Klára

A MAGYAR HUMANIZMUS ZSIGMOND-KORI ALAPJAI

Magyarországon a humanista világnézet Zsigmond király és császár uralkodásának második felében, a 15. század elején kezdett meghonosodni. E folyamat egyik első fontos eseménye volt, hogy a király a konstanzi zsinaton (1414–1418) megnyerte magának, majd a zsinati munkák lezárulása után közvetlen szolgálatába állította Pier Paolo Vergeriót (1370–1444), az olasz humanizmus egyik legeredetibb és legrangosabb képviselőjét, a humanista nevelés első programadóit. Zsigmond király érdeme, hogy Vergerio Magyarországon műveltségének megfelelő munkát végezhetett, olyan kedvező feltételek mellett, melyek révén lehetővé vált, hogy Budán letelepedve egészen haláláig gazdagíthassa személyes hatásával és munkásságával a magyar kultúrát.¹

IV. Károly fia, akit Prágában a jeles olasz humanista költő, Petrarca barátja és követője, Niccolò Beccari (1337–1382 előtt) nevelt,² Magyarországra érkezve új környezetében nemigen talált a humanista kultúrára utaló jeleket. Apósa és elődje, Anjou Lajos – a legautentikusabbnak tűnő vélemény szerint – általában véve sem pártolta a műveltséget. Petrarca egy alkalommal, felháborodva egy Lajos nevében kiadott, bárdolatlanul összehordott levél olvastán, a pécsi püspök előtt súlyos szavakkal róttá meg a királyt amiatt, hogy országában csak vadászkutyákra áldoz, s nem törődik a tollforgatók, irodalmárok munkájával.³ E történet elbeszélője, Giovanni Conversini (Conversino da Ravenna, 1343–1408)⁴ Petrarca barátja és követője volt, s feltehetően osztotta, sőt talán befolyásolta is a költőnek ezt a véleményét. Bizonyos, hogy nagyobb figyelemmel kísérhette a Magyarországon történeteket, mint más olaszok. Budán született, ahonnan anyja halála után, kisgyermek korában apja, Conversino da Frignano, Lajos király orvosa hazavitette Itáliába, és ravennai fivérével neveltette föl.⁵ Még kisgyermek korában, Lajos első nápolyi hadjárata idején elvitték őt apjához, és akkor a magyar királlyal is találkozott, ami életre szóló, kedves élményt jelentett számára.⁶ Kitűnő nevelést kapott, és híres humanista lett. A padovai egyetemen Vergeriőt tanította, majd szoros barátságot kötött vele. Az ő tanítványa volt a nagy olasz humanista nevelőtriász másik két tagja, Vittorino da Feltre és Guarino Veronese is.⁷ Utoljára talán akkor került komoly kapcsolatba magyar szülőhazájával, amikor 1404-ben Zsigmond király meghívta őt budai kancelláriájába. Az ő személyében egy elsőrangú humanista érkez-

hetett volna – egy jó évtizeddel Vergerio előtt – Magyarországra, de ő öreg korára hivatkozva a meghívást nem fogadta el.⁸

Zsigmond király uralkodásának igen hosszú, ötven éves periódusát a lovagi kultúra térhódítása, virágkora jellemzi, mely akkor hozta létre – sajnos csak töredékesen és rekonstruálhatatlan módon ránk maradt – magyar irodalmi alkotásait. A lovagi kultúra kiteljesedésével szinte egyidőben, a 15. század elején jelennek meg Magyarországon a reneszánsz kultúra irányába mutató kezdemények is. Elégé ismert a humanista műveltségű Branda Castiglione magyarországi tevékenysége és Zsigmond királyra gyakorolt hatása,⁹ valamint Ozorai Pipo (Filippo Scolari) és rokonsága, Matteo Scolari, Andrea Scolari váradi püspök,¹⁰ Giovanni Buondelmonti kalocsai érsek¹¹ szerepe a reneszánsz kultúra magyarországi meghonosításában. E hatások befogadására egy fontos tény is alkalmassá tehetette Zsigmond királyt. Éppen a 14–15. század fordulójára tájt vált nyilvánvalóvá Európa számára, hogy a lovagi társadalom és kultúrája elégtelen a további fejlődéshez, illetve a fennálló viszonyok megtartásához. Az erre utaló jelek közt nem utolsó rendű szerepet játszott egy igen látványos lovagi tartalmú, európai rangú és hozzájárulású történelmi esemény, az európai keresztes hadak budai felvonulása és az azt követő nikápolyi vereség (1396), mely elsődlegesen a magyar királyságot, személyében pedig Zsigmond királyt érintette. Feltételezhető, hogy „a század legokosabb embere” – Branda da Castiglione mondta ezt Zsigmondról,¹² de mint látni fogjuk, ez volt a véleménye Poggio Bracciolininak is – levonta az általa megélt eseményekből a szükséges konzekvenciákat.

Úgy tűnik, hogy Zsigmondnak az itáliai humanizmushoz való kapcsolódása kezdetben nem is annyira a firenzei Scolarik hatásával magyarázható, hanem inkább itáliai külpolitikájával függött szorosan össze. Mint tudjuk, Padova és Verona uralkodócsaládjának a velenceiek elől elmenekült örökösei hosszú ideig éltek Magyarországon a király vendégarbárságát. Padova örököse, Marsilio da Carrara (1390 körül – 1435),¹³ akinek a családját Padova 1405. évi elfoglalása után irtották ki vagy száműzték a velenceiek, Zsigmond első velencei háborúja (1411–1413) idején jött Magyarországra. Vele egyidőtájt érkezett Budára Brunoro della Scala is, Verona örököse, aki évtizedeket töltött nálunk,¹⁴ és Zsigmondnak egyik legkedvesebb emberévé, tanácsadó-jává vált.¹⁵ Szövetséget kötöttek a királlyal, aki Sárkányrendjébe is felvette őket.¹⁶ Hadvezérként, Padova és Verona vikáriusaiként vettek részt Zsigmond Velence elleni hadjáratában, azzal a reménnyel, hogy a magyar király segítségével visszajutnak majd őseik birtokába.¹⁷

A közös politikai érdekek mellett régi, személyes oka is lehetett annak, hogy Zsigmond felkarolta Marsilio da Carrarát. Családjáról először apja prágai udvarában hallhatott, mégpedig a már említett humanista nevelőjétől, Nicolò Beccarától. Az „armiger” Beccari, aki a fegyverforgatáshoz is kitűnően értett, 1370 körül a padoval udvarban élt Francesco da Carrara il Vecchio fejedelem fiának, Francesco Novellónak – Marsilio da Carrara apjának – nevelőjeként, és 1373-ban részt vett Padova Velence elleni háborújában is.¹⁸ A Zsigmondtól elsőként Magyarországra hívott olasz humanista, Giovanni Conversini

1379–1382 között Francesco da Carrara il Vecchio tanácsosa és titkára volt Padovában, és akkortájt írta meg a Carrarák eredetéről szóló *Familiae Carrariensis natio* című művét, melyet Magyarországra való meghívásának évében, 1404-ben publikált.¹⁹ Valószínűleg Erzsébet királyné révén²⁰ lett Raguzában kancellár (1383–1387); ott írta *Historia Ragusii* című munkáját. 1392-től 1404-ig ismét Padovában működött, kezdetben az egyetem tanáraként, majd Francesco Novello da Carrara alkancellárjaként. 1399-ben fejezte be Francesco Novellónak ajánlott *De dilectione regnantium* című könyvét, mely az igazságos fejedelemeiről szól, és tanácsokat tartalmaz arról, hogy mit kell tennie a jó uralkodónak alattvalói megnyerése érdekében.²¹ Feltételezhető, hogy kapcsolatba került vele Makrai Benedek, aki 1387-től a bécsi egyetemen tanított, 1397-től a párizsi egyetemre járt, 1401–1403-ban pedig a padovai egyetemen tanult, ahol kánon- és egyházjogból doktori fokozatot szerzett,²² majd jóval később, Konstanzban Zsigmond speciális tanácsosa volt, hasonlóan Conversini tanítványához, Vergeriéhoz.²³ Conversininek 1404-ben el kellett hagynia Padovát, mivel a kiújult Velence elleni háború miatt Francesco Novello nem tudta tovább biztosítani a megélhetését.²⁴ Ebben az évben érte őt a Magyarországra szóló meghívás.

Vergerio valószínűleg nem volt a Carrarák fizetett alkalmazottja, de írói és szónoki munkásságának jelentős részével a Carrara családot szolgált. 1390–1397 között, majd 1400–1405-ben élt Padovában; az egyetemen logikát tanított, és közben irodalmat, orvostudományt, egyház- és kánonjogot tanult, mely tudományokból doktori fokozatot szerzett. Makrai Benedek már Padovában kapcsolatba kerülhetett vele. Conversini rövid ideig az egyetemen tanította Vergeriőt; később baráti kapcsolatban álltak.²⁵ A retorika oktatását Conversini a *Rhetorica ad Herennium*ra alapozta,²⁶ de Vergerio más ókori retorikai műveket (Cicero művei, Quintilianus *Institutio oratorijája*) is ismert, és a belőlük tanultak alapján írta meg első humanista beszédeit. 1392-ben Padova polgárai előtt szónokolt annak az eseménynek az évfordulója alkalmából, hogy Francesco Novello visszatért a városba száműzetéséből. Padova jövődő urát arra buzdította, hogy pártfogolja a *studia litterarumot* és a *bonae artest*, s gondoskodjék állampolgárai megfelelő katonai kiképzéséről. 1393-ban meghalt Francesco da Carrara il Vecchio, és Vergerio mondott fölötte gyászbeszédet. E szónoklatai a humanista retorika egészét tekintve úttörő jelentőségűek.²⁷ Conversini munkásságát folytatva, akire hivatkozik is művében,²⁸ Vergerio írta meg a Carrara család történetét, *De principibus Carrariensibus* (1397 előtt) címen.²⁹ E könyve a család eredetével foglalkozik, majd uralkodó tagjainak életrajzát adja, és Jacobinus da Carraria (†1450) életrajzával fejeződik be.

Legnépszerűbbé vált művét, a *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* című nevelési értekezését (1400–1402)³⁰ Vergerio Francesco Novello fiának, Ubertino da Carraranak ajánlotta. Ubertino korai halála (1407) után lett öccse, Marsilio da Carrara Padova örököse.³¹ Bizonyosra vehető, hogy Marsilio ismerte a bátyjának ajánlott könyvet, és feltételezhető, hogy Magyarországra is elhozta, a családját érintő egyéb könyvekkel együtt. Nem tudjuk, mi lett érték tárgyainak a sorsa. Ő maga 1423-ban elhagyta Magyarországot, s

több mint egy évtizedig Velence ellenségének, Filippo Maria Viscontinak a milánói udvarában élt, majd egy újabb, Padova visszaszerzésére irányított akciója után, 1435-ben velencei fogságba került, és a Piazza di San Marcón lefejezték.³²

Nem tudjuk, pontosan mikor állt Zsigmond szolgálatába Vergerio régi barátja és levelezőtársa, a bölcsész- és jogdoktor Ognibene della Scola (+1429), akit a tudomány mint érdemes humanistát is számon tart.³³ Az bizonyos, hogy Konstanzban már Zsigmond körébe tartozott, mivel 1418 tavaszán a király egyik fontos birodalmi ügyében látta el őt feladattal.³⁴ Della Scola 1399-ben Francesco Novello da Carrara udvari tanácsosa volt. Rokonságban állt Marsilio da Carrarával, mivel annak egyik törvénytelen származású testvérét vette feleségül. 1409-ben Veronában telepedett le, és ott gyanlíthatóan részt vett az 1412. évi Velence elleni összeesküvésben, a Della Scalák pártján. A zsinat befejeződése után valószínűleg Zsigmond mellett maradt 1426-ig.³⁵ Zsigmond 1418. május 21-én távozott Konstanzból,³⁶ és 1419 januárjában tért haza Magyarországra.³⁷ Hosszan tartó útján német-római királyi tennivalóival foglalkozott. Ognibene della Scolát a király tanácsosaként említi egy Passauban kiadott jogi ítélet, melynek tanúi között Brunoro della Scala és Vergerio szerepel.³⁸ 1420-ban Zsigmond a római kúriába küldte őt egy megbízással, két évvel később pedig lateráni gróffá nevezte ki. A király egyik 1425-ben, Tatán kiadott oklevelénél tanúként volt jelen, Vergerióval együtt.³⁹

A magyarországi humanizmus korai megjelenésében komoly szerepe volt annak, hogy a konstanzi zsinaton Zsigmond német-római királyként személyesen magára vállalta az egyházszakadás megszüntetésének és az egyházi reformnak a gondját. Az utóbbi terén csekély eredményt ért el, de a három pápa egyidejű létezésével létrejött schisma megszüntetése főként az ő érdeme.⁴⁰ A zsinaton Zsigmond felesége mellett felvonult a magyar főúri osztály, főpapság és értelmiség (az utóbbi a Zsigmondtól alapított óbudai egyetemi tanári karával),⁴¹ magyar szolgák, apródok, familiárisok kíséretében. Kanizsai János esztergomi érsek, birodalmi főkancellár négyszáz lovassal és nyolc fedett kocsival érkezett; a király, két bíboros, püspökök és fejedelmek vonultak ki Konstanzból elébe.⁴² A zsinat munkájában a magyaroknak nem volt nagy szerepük, de kaptak feladatokat, mint pl. Nicolaus de Liptovia veszprémi prépost, aki részt vett a pápaválasztó konzisztórium munkájában.⁴³ A zsinat a 19. századig a keresztény világ legnagyobb seregszemléje volt,⁴⁴ megfigyelőként részt vettek rajta a bizánci császár követei is, és óriási érdeklődést váltottak ki.⁴⁵ A magyar király és országa elitje találkozott ott a kor szinte valamennyi tudósával és teológusával, és először szembesült komoly formában a humanista irányzattal, illetve annak néhány kitűnő képviselőjével.

Itáliai és északi (angol) részről is megfogalmazódott az az igény Konstanzban, hogy Dante Divina Commediája a keresztény világ közös kincsévé váljék.
 Zs.63 A művet Johannes de Serravalle a zsinaton fordította latinra, kommentálta (1416–1417), és Zsigmond „császárnak” ajánlotta. A zsinaton triumfáló német-római király, a jövőendő császár aligha kaphatott volna szebb és méltóbb ajánlékot, mint a ghibellin Dante költői enciklopédiáját. A fordítás előszava szerint őt illette a Divina Commedia mint császárt, azaz a műben felmagasztalt impe-

rium romanum megtestesítőjét, s őt illette mint embert is, mivel Dante minden más uralkodónál inkább dicsőítette Luxemburgi Henriket, Zsigmond dédapját.⁴⁶ Maga a tudós fordító és kommentátor azért ajánlotta Zsigmondnak a művét, mert a császár „kedveli és szereti a kiváló embereket, és szívesen, jóindulatúan, barátságos szemmel tekint a tudós személyekre”⁴⁷

A humanistákra már csak azért is barátságos szemmel kellett Zsigmondnak tekintenie, mert leginkább ők pártolták zsinati politikáját. Erre műveltségük is predesztinálta őket. Nemcsak az ókori auktorokat olvasták, hanem felfedezték maguknak a kora keresztény egyházatyákat is, és a náluk olvasottak alapján fogalmazták meg az egyszerű, szegény, alázatos egyház visszaállítására vonatkozó igényeiket. Vergerio különösen Szent Jeromost tisztelte. Még a zsinat előtt (kb. 1392–1408) tíz panegyricust írt róla, elsőként alkalmazva a klasszikus panegyricus eszközeit egy keresztény szentre.⁴⁸

Vergerio régi tanára és patrónusa, a humanista műveltségű Francesco Zabarella kánonjogász, firenzei kardinális legfőbb híveként és társaként érkezett Konstanzbba. A zsinat két fontos feladata, a reform megvalósítása és a schisma megszüntetése egybeesett korábbi elveivel, melyeket a pápai kúriában való szolgálata idején (1405–1409)⁴⁹ nyíltan képviselt. Egykor ő maga is tett egy fontos, de sikertelen lépést az egyház-szakadás megszüntetésére. VII. Innocentius pápa halála (1406) után egy humanista szónoklattal arra buzdította a konzisztóriumon összegyűlt kardinálisokat, hogy ne válasszanak új pápát, és így ők maguk vessenek véget a schismának. Fejükre olvasta az egyháziak súlyos bűneit is.⁵⁰ Konstanzbban nyílt egyértelműséggel a zsinati elvek megvalósítására leginkább törekvő császár mellé állt, és ezzel kivívta az egyháziak túlnyomó részének az ellenszenvét.⁵¹

Vergerio még Rómában kollégája volt Poggio Bracciolininek (1380–1459), aki XXIII. János pápa egyik titkáraként vett részt a zsinaton. Akárcsak Vergeriónak – és az összes humanistának – Bracciolininek is Zabarella volt a patrónusa és a fő reménysége. A firenzei kardinális a konstanzi zsinaton halt meg. Temetésén Bracciolini mondta az egyik gyászbeszédet,⁵² Vergerio pedig az egyik episztolájában dicsőítette és siratta el.⁵³

Bracciolini Konstanzbban azzal tette magát híressé, hogy néhány kollégájával francia és német kolostori könyvtárakban kutatva szenzáció, addig ismeretlen ókori klasszikusokat fedezett föl.⁵⁴ Emellett foglalkozott a zsinat feladataival is. Egy alkalommal a zsinat előtt mondott beszédet, melyben keményen elsorolta a klérus bűneit, és szorgalmazta a schisma felszámolását.⁵⁵

Zsigmond 1415 nyarán eltávozott Konstanzból, és 1417 januárjában tért oda vissza.⁵⁶ Távollétében keletkezett a zsinaton az a neki szóló humanista buzdítólevél, melyet sokáig Gasparino Barzizza alkotásának hittek. M. C. Davies nemrég, publikálva a levelet is, meggyőzően bizonyította, hogy Bracciolini műve. A „kivételes emberségű” és „hihetetlenül kegyelmes” császárt, „a kor legokosabb emberét” („omnium nostre etatis prudentissimus”), aki már addig is sok „megörökítésre való, halhatatlan hírre és névre méltó tettet” vitt végbe, a humanista arra buzdítja, hogy jöjjön vissza a zsinatra, és fejezze be már elkezdett művét, a keresztény egység helyreállítását.⁵⁷ A baseli zsinat idején, 1437-ben

Enea Silvio Piccolomini írt hasonló levelet a császárnak, arra kérve őt, hogy jöjjön a zsinatra.⁵⁸

Bracciolini azzal zárta Zsigmondnak írt episztoláját, hogy máshol, mikor meglesz az ideje, bővebben is elzengi majd a császár dicséretét. Davies szerint ennek a levélnek része lehetett abban, hogy később a humanistát Magyarországra meghívták.⁵⁹ A zsinat befejezése után, mivel római állása az új pápa, V. Márton megválasztása után bizonytalanná vált, Bracciolini Henry Beaufort winchesteri püspökhöz csatlakozva Angliába ment, ahol igen rosszul érezte magát. Ott érte őt 1422-ben a Magyarországra szóló meghívás, melyet a firenzei Piero Lamberteschi közvetített.⁶⁰ A meghívásról és feltételeiről csak Bracciolininek Niccolò Niccolihoz, a híres firenzei humanistához szóló leveleiből tudunk. Három évre szólóan évi ötszáz aranyforintot ígértek neki,⁶¹ és valamilyen felolvasói állást kellett volna betöltenie egy meg nem nevezett személy mellett,⁶² akinek Bracciolini már a tetteit is készült megörökíteni valamiben, ami majd Niccolinak is tetszeni fog.⁶³ A meghívott igen boldog volt az ajánlattól, melyben arról is szó lehetett, hogy görög irodalommal kapcsolatos munkát is végezhet majd.⁶⁴

Nem lehet tudni, ki hívta meg a nagy humanistát Magyarországra. Életrajzi monográfiája szerint ez Zsigmond, Lamberteschi, Filippo Scolari egyaránt lehetett;⁶⁵ Huszti Scolari szavazott.⁶⁶ E mellett szólna, hogy a meghívás közvetítője, Piero Lamberteschi a Scolari ember volt, 1426-ban tanúként szerepelt Andrea Scolari váradi püspök végrendeleténél, fivérével, Giovanni Lamberteschivel együtt.⁶⁷ Davies viszont úgy vélte, hogy ez a fejedelmi meghívás Zsigmond uvarába szólt.⁶⁸ Zsigmond mellett a konstanzi zsinat után – nem tudjuk, mikor – valóban létesült felolvasói állás, és ezt Bilkei István töltötte be.⁶⁹

Az ismert adatokból úgy tűnik, nem Bracciolinin múltott, hogy nem jutott el Magyarországra. 1423-ban visszatért Rómába, régi hivatalába. Kapcsolatba került még többször is Magyarországgal. A baseli zsinat eseményeit már csak kívülről szemlélte, de igen odafigyelt rájuk, mint ezt Giuliano Cesarinivel folytatott levelezése tanúsítja. 1445 júliusában ő mondott gyászbeszédet a Várnánál elesett kardinális római gyászszertartásán.⁷⁰ 1433-ban Zsigmond római császárrá koronázását örököltette meg egy Niccolihoz szóló levél formájában,⁷¹ és egy költeményt is írt ez alkalomból,⁷² majd híres Facetiaejében szólt a szellemes királyról.⁷³ Egy alkalommal, mikor Conrado de Cardini váradi prépost Zsigmond követeként túlságosan is elidőzött Firenzében, ő írt engesztelő levelet a császárnak.⁷⁴ Később Hunyadi Jánosnál tisztelgett leveleivel és könyveivel,⁷⁵ és töredékesen ránk maradt történeti feljegyzéseiben foglalkozott Magyarországgal, valóságos kirohanást intézve III. Frigyes ellen, aki önző és kapzsi magyarországi politikájával veszélyeztette a keresztények egységét.⁷⁶

A budai udvarban – mint ismert – számos olasz humanista megfordult, és a császár külföldi útjain is sok humanistával került kapcsolatba, többen a műveikkel is megajándékozták őt.⁷⁷ Kevés maradt fenn a Zsigmond és udvara előtt elmondott humanista beszédekből, melyeknek nagy hatásuk lehetett a hallgatóságra. A híres Francesco Filelfo (1398–1481) 1423–1424-ben hónap-

kat töltött Magyarországon. 1420-tól Velence megbízottjaként Konstantinápolyban élt, ahol görögül tanult, majd Manuel Palaiologosz császár titkára és tanácsosa lett, és 1423-ban az ő követeként jött Budára Zsigmond császárhoz.⁷⁸ A budai udvarban igen szoros kapcsolatba került Giuliano Cesarinivel, aki akkor Branda da Castiglione társaságában időzött Magyarországon. Cesarini később mint a baseli zsinat elnöke, felelőlegesen a Budán töltött időket, meghívta Filelfót a zsinatra, de a humanista nem kívánkozott oda.⁷⁹ 1424 februárjában tartotta esküvőjét a lengyel király, s Budáról Filelfót is meghívták. A meghívottak között első helyen Zsigmond császár szerepelt, aki először nála levő rokonát, a dán királyt küldte el Krakkóba, majd annak a Szepességre való visszakerkezése után együtt indultak útnak.⁸⁰ Filelfo három király, fejedelmek és nagy tömeg előtt mondott ünnepi beszédet Krakkóban,⁸¹ s feltehetően Budán is szónokolt, de beszédei nem maradtak ránk. Munkásságában később élete végéig szerepet játszott Magyarország, főként a török elleni keresztény összefogás szempontjából. Öt nappal a várnai csata előtt datálta a humanista retorika minden eszközt és sallangját felhasználó episztoláját I. Ulászló magyar királynak, „*quasi novus aliquis Alexander*”-nak, és azt jósolta Várna jövődő halottjának, hogy nagyobb győzelmeket fog aratni, mint Nagy Sándor.⁸² Ez az írásmű Magyarországon már csak keserűséget válthatott ki, de arról meggyőzhetette olvasóit, hogy a humanista retorikának nem könnyű ellenállni. Filelfo később a mantovai kongresszuson (1459) mondott nagy hatású beszédet, II. Pius pápa török elleni hadjáratára buzdítva.⁸³ A pápa, azaz Enea Silvio Piccolomini egyébként az ő humanista tanítványa volt.⁸⁴ 1463-ban Filelfo Ludovico Foscariéhoz intézett egy törökellenes episztolát, azzal a kéréssel, hogy Velence nyújtson anyagi segítséget Mátyásnak,⁸⁵ 1464-ben pedig hasonló tárgyú levélben Cristoforo Moro velencei dózsának áradozott a magyarokról és Mátyásról, mert bennük látta a török legyőzésének egyetlen biztosítékát,⁸⁶ s hasonló, számos magyar vonatkozást is tartalmazó episztolákat írt II. Pál pápának, Bernardo Gustiniani velencei politikusnak és humanistának, valamint IV. Sixtus pápának.⁸⁷ A Zsigmondnál járt egykori követ még azt is megérta, hogy az első magyar humanista költő, Janus Pannonius verset írt hozzá,⁸⁸ és gratulálhatott egy másik magyar humanista, Vetési László görög orációjához és latin verséhez.⁸⁹

A Zsigmonddal és környezetével időlegesen vagy alkalmilag kapcsolatba került humanisták, köztük Bracciolini és Filelfo, hatást gyakoroltak a magyar szellemi életre, de hatásuk csak másodlagos volt Vergeriéhoz képest. Budai letelepedésével az olasz humanista a magyar kultúra részévé vált, egyszersmind abban kitüntetett helyet élvezett. Státuszának számunkra megfoghatatlan „*referendarius*” megnevezése és feladatköre⁹⁰ elkülönítette őt Zsigmond más tanácsosaitól, az udvar nagy tekintélyű tagjává tette, udvari humanista és történetírói tevékenységével pedig személye a legfőbb igazodási fórumot kellett jelentse a szellemi elit számára.

Akárcsak Konstanzban az egyházzal kapcsolatos kérdésekben, Zsigmond huszita politikájában is komoly segítséget talált Vergerióban, ellentétben a pápa által küldött legátussal, Giovanni Dominici kardinálissal, aki nyílt humanizmus-

ellenességéről volt ismert, s arrogáns magatartásával, vakhitű kegyetlenségével szította a husziták elkeseredett haragját.⁹¹ Zsigmond 1419 végétől 1421 tavaszáig Csehországban tartózkodott, ahol a huszitáktól rámért sorozatos csapások mellett vette át bátyja, IV. Vencel halála (1419. augusztus 16.) után cseh trónját.⁹² Brunoro della Scala, továbbá teológusok, jogtudósok, főurak és főpapok mellett vele volt Vergerio is,⁹³ akiről maguk a husziták is elismerően nyilatkoztak. A prágai husziták nem tudták eldönteni, vajon „tudósabb vagy ékezzőlőbb-e”, mikor a király tudósainak nevében véleményt mondott artikulusaikról. A négy cikkelyből hármat vita nélkül elfogadott, de a fennmaradót sem utasította el teljesen, hanem megmagyarázta, hogy azzal kapcsolatban a huszitáknak miben van igazuk, miben nem. Szavai után a jelenlevők „arca és érzülete öröme váltott át a boldogító békesség reményében, s az ajkáról buzgóbban törtek fel az istendicsérek”.⁹⁴ A humanista tolerancia, értelem és — bár a beszéd nem maradt ránk, feltehetően — a humanista retorika aratott itt diadalt Vergerio személyében.

Vergerio főként mint kánon- és egyházi doktori, teológiai szakértő, szónok és történetíró, fordító szolgált királyát. Magyarországi munkásságából nagyon kevés dokumentum maradt ránk. Terjedelmesebb művei közül csak Arrianosz Nagy Sándor-történetének latin fordítása (*Anabasis Alexandri*) maradt fenn, melyet Zsigmond kívánságára készített.⁹⁵ Elveszett Héródianosz-fordítása, valamint önálló történeti munkája, a *De gestis Sigismundi regis Pannoniae*, melyben Zsigmond magyar király tetteit örököltette meg.⁹⁶ Művei feltehetően a királyi könyvtárba kerültek. Ez a könyvtár — összehasonlítva például a könyvgyűjtő szenvedélyéről ismert Bracciolini hagyatékának 95 könyvével⁹⁷ — a korabeli Európában jelentős gyűjtemény volt. Túlnyomó részét a Vencel király hagyatékából eltulajdonított könyvek jelentették. Albert király halála után erre V. László gyámja, III. Frigyes tette rá a kezét, akitől később az ifjú király 110 könyvét, mint nagyapjától és apjától rá szállt örökségét követelte vissza.⁹⁸ V. László vissza is kapta könyvei nagy részét. A bécsi Österreichische Nationalbibliothek III. Frigyes könyvei között ma 14, Zsigmond könyvtárából származó kódexet őriz.⁹⁹

A sokoldalú Vergerio a humanista irodalom több területén is úttörő munkát végzett. Szónoklataiban talán ő alkalmazta először a klasszicizáló elveket,¹⁰⁰ Paulus című művével ő a humanista komédia magteremtője.¹⁰¹ Jelentős hely illeti meg őt a humanista episztolairodalom történetében is. Egyes levelei, pl. a Cicero nevében Petrarcahoz írott episztolája,¹⁰² vagy a Carlo Malatestához, Vergilius szobrának ledöntőjéhez szóló műve¹⁰³ kézzel kézre járt a kortársak között. Magyarországi levelezésének megdőbbséget hiányossága kiadójának, Leonardo Smithnek tűnt fel. Ő ezt azzal magyarázta, hogy Vergerio Magyarországon nyilván új barátaival és ismerőseivel levelezett, és ennek dokumentumai feltehetően közép-európai könyvtárakban rejtőznek.¹⁰⁴ Úgy tűnik, a humanista itáliai kapcsolatai teljesen megszakadtak, mivel egyetlen Magyarországról Itáliába írt levelét sem ismerjük. Itáliából nézve valóban — mint Guarino mondta róla — „tanquam in eremo” élt,¹⁰⁵ ha kolostorba tén nem vonult is, mint egyik korai életrajzírója vélte róla.¹⁰⁶

Gazdag levélcopusának kiadásába Smith mindössze egyetlen Itáliából Magyarországra érkezett levelet tudott felvenni,¹⁰⁷ melyre a humanista feltehetően nem válaszolt, és két bizonyosan Közép-Európában keletkezett Vergerio-levelet publikált. Ez utóbbiak egyikének címzettjét nem ismerjük, a másik Johannes de Dominis zenggi püspöknek 1436 körül íródott. A valószínűleg dalmata Johannes de Dominis (Giovanni di Andrea de Dominis da Arbe) 1432-től zenggi püspök, 1434-ben Zsigmond császár tanácsosa volt.¹⁰⁸ Zsigmond követeként vett részt a baseli zsinaton, 1435-ben vele együtt érkezett Baseltől Magyarországra a humanista Ambrogio Traversari pápai követ.¹⁰⁹ De Dominis 1437–1439-ben IV. Jenő pápa nunciusa Germania és Magyarország területén, 1439-ben Albert királynak Kázmér lengyel királyhoz küldött egyik követe volt, s részt vett az 1443. évi krakkói követségben is. 1440 februárjában a pápa veszprémi püspökké nevezte ki, de a gyermekkirály pártja kinevezését nem fogadta el, s még ez év végén elnyerte a váradi püspöki széket. 1444-ben Várnánál esett el.¹¹⁰ Vitéz János az ő püspöksége idején lett váradi prépost, és őt követte a váradi püspökségben.¹¹¹

A zenggi püspöknek írt episztola – úgy sejtem – gondolati és művészi eredetiségével a humanista levél történetében is előkelő helyet foglal el, és a másik – Csehországban vagy Magyarországon keletkezett – levéllel együtt az eddigieknél komolyabb figyelmet érdemelne. Bővebb ismertetésére itt nincs hely. Minden bevezető levélformula nélkül a szerző két hosszabb, világi tárgyú, csattanóval befejeződő történetet beszél el, majd exemplumként felfogva, magyarázva őket, filozófiai és morális tanulságaikat foglalja össze. Maga a két történet nem eredeti. Az egyik megtörtént lehetett, mivel Bracciolini később publikált *Facetiae*-jában is szerepel, a másik a Talmudból ismert.¹¹² Hasonló a jellege és felépítése a másik levélnek is, azzal a különbséggel, hogy Vergerio ott mély és komoly erkölcsi mondandója számára egyetlen – szintén humoros csattanóval végződő – történetet mesél el.¹¹³

Vergerio levelének címzettjéről, De Dominisről feltételezhető, hogy gondolkodása a humanista kultúrától nem volt idegen. Vitéz már váradi prépostsága előtt közelebbi ismeretségbe kerülhetett vele, mivel 1436-ban Gatalóci Mátyás főkancellár mellett a magyar kancelláriában, Budán működött,¹¹⁴ és őrajta keresztül is alakulhattak, mélyülhettek a kapcsolatai Vergerióval. Vergerio és Vitéz kapcsolata csak az 1440-es évek elejétől adható. Filippo Buonaccorsi Sanoki-életrajza szerint akkor Vitéz Vergerio humanista körébe tartozott, és Filippo Podocatero, valamint Gregorž z Sanoka mellett aktív részese volt az ott lefolyt tudományos vitáknak és irodalmi versengéseknek. Ebben nincs ok kételkedni, még akkor sem, ha a Sanoki-életrajz tartalmaz is néhány pontatlanságot.¹¹⁵

Vergerio első magyar monográfusa, Huszti József vázolta fel, hogy miben hatott az olasz humanista Vitéz Jánosra,¹¹⁶ és ehhez Kardos Tibor, újabban pedig Csapodi-Gárdonyi Klára nyújtott adalékokat.¹¹⁷ Huszitól származik az a tetszetős feltételezés, hogy Vergerio könyvtárát esetleg Vitéz megvette vagy ajándékba kapta.¹¹⁸ Ez a hipotézis általánosan elterjedt a magyar szakirodalomban, olyannyira, hogy újabban már kész tényként is olvashattuk.¹¹⁹ A magyar

humanizmus története szempontjából fontos kérdéssel, Vergerio könyvtárának feltérásával elsőként Csapodi-Gárdonyi Klára foglalkozott, aki néhány olyan kódexet is talált, mely feltételezése szerint Vergeriótól került Vitéz könyvtárába.¹²⁰ Elképzelhető, hogy Vergerio még életében néhány könyvét Vitéznek kölcsönadta vagy odaajándékozta, de annak, hogy könyvtárát ráhagyta volna, annak végrendelete – általunk ismert formájában – határozottan ellene mond. Azt pedig nehéz elképzelni, hogy a humanista legdrágább kincsét, könyvtárát még életében eladta vagy elajándékozta volna.

Vergerio eredeti végrendelete 1444. május 3-án a végrendelező budai házában keletkezett, és ugyanaz a Petrus Paulus de Buionis albengai kanonok, császári közjegyző készítette, aki Vergerio halála után kilenc nappal, 1444. július 17-én az örökös (Domenico Vergerio felesége, Ursula) prokurátorának, Nicolaus Tragurinusnak a kívánságára bizonyos fokig átírta és kivonatolta. A végrendeletnek csak ez a második változata maradt ránk, és ennek hitelességét Giuliano Cesarini kardinális tanúsította, akit Vergerio Manetto Ammanatini mellett a végrendelet teljhatalmú végrehajtójának jelölt ki. A végrendelező, jómódú budai polgár, összes capodistriai vagyonát ottani adminisztrátorára, Vergerio di Vergerióra hagyta, és a leghatározottabb formában kifejezte akaratát, hogy *az összes többi ingatlana és ingóssága apai ágú, és ha ilyen nem található, akkor anyai ágú, jogilag örökösként következő rokonára szálljon. Testamentuma végrehajtóinak Vergerio teljhatalmat adott, hogy temetése költségei fedezése mellett tartozásai kiegyenlítésére, kegyes célokra stb. saját belátásuk szerint annyit adjanak, amennyit jónak látnak. Vitéz a végrendelezésénél nem volt jelen, és ha a végrendelező őrá, vagy akár a humanista Cesarinire vagy másra hagyta volna teljes könyvtárát, akkor ennek a végrendeletben, még az átírt és kivonatolt formában is, szerepelnie kellett volna.*¹²¹

„Reliquit multos libros grecos et latinos” – írja Vergerio legkorábbi névtelen biográfusa, aki értesüléseit éppen attól a fentebb említett Petrus Paulus de Buionis császári közjegyzőtől szerezte, aki Magyarországról érkezett, és Bolognán átutazva Róma felé tartott, ahová Cesarini ajándékként egy hatalmas tevét vitt a pápának. A közjegyző szolgálataiért maga is kapott Vergerio hagyatékából három ajándéktárgyat.¹²² A sok görög és latin könyvről nem tudunk; sorsuk tisztázásra, feltérásuk további kutatómunkára vár. Körülbelül egy tucatra tehető azoknak a kódexeknek a száma, amelyekről biztosan állítható, hogy megvoltak Vergerio könyvtárában. Ezeket a Konstanzban elhunyt Zabarella kardinális hagyta rá, és Vergerio valószínűleg Magyarországra is elhozatta őket. Zabarella még 1410-ben kelt végrendeletében részletes felsorolásukat találjuk; a kardinális két retorikai szakkönyv mellett Cicero, Plinius és Petrarca műveit hagyta humanista tanítványára és barátjára.¹²³

Nem sokkal Vergerio halála után, a humanista műveltségű Ivanich Pál kancelláriai titkár azzal a kéréssel fordult Vitéz Jánoshoz, hogy gyűjtse össze addig írt leveleit kortársai és a jövő számára. 1445. áprilisi válaszában Vitéz, aki tudomásunk szerint itáliai egyetemre nem járt, a humanista műveltség teljes birtokosaként, humanista írőként áll előtünk.¹²⁴ Az első magyar humanista Vergerio szellemi örökségét folytatta tovább. Mögötte egy társadalmi réteg

sejthető, mely leginkább Vergeriónak köszönhetően igényelte, elfogadta, támogatta a humanista kultúrát.

E réteg jelentős képviselője a német Schlick Gáspár és Gatalóci Mátyás, kiknek a pályafutása – mint Mályusz Elemér mondta – szorosan egymás mellé állítható. Mindketten alacsony sorból származtak, majd Albeni János főkancellár, zágrábi püspök (1421–1433) alkalmazottjaiként elnyervén az alkancellári állást, közvetlen munkatársaivá váltak Zsigmond királynak. Albeni halálával (1433) Schlick birodalmi főkancellár, Gatalóci magyar fő- és titkos kancellár lett. Schlick Zsigmond utóda, Albert király halála után III. Frigyes főkancellárjaként működött.¹²⁵ Kivételes jelenség volt Frigyes környezetében azáltal, hogy szinte egyetlen támaszt jelentett az ottani „barbárságtól” szenvedő humanistának, Enea Silvio Piccolomininek. Pedig Bécsben – ellentétben Magyarországgal – egyetem is volt, de annak vaskalapos, skolasztikus műveltségű tanárai inkább gátolták és akadályozták, mintsem elősegítették Piccolomini humanista nevelő munkáját.¹²⁶ Állítólag Schlick sienai szerelmi kalandját írta meg Piccolomini *De duobus amantibus* című munkájában, mely magyar nyelvű átdolgozásban a 16. század második felében (1577) vált népszerű olvasmánnyá,¹²⁷ akkortájt, mikor a Zsigmond-korra visszanyúló lovagi történetek, Tar Lőrinc pokoljárása (1552), a Toldi-monda (1574) elnyerték magyar irodalmi formájukat, s Heltai (1575) egy fantasztikus történetben¹²⁸ adta elő Mátyás király apjának Zsigmondtól való leszármazását.

Schlick, a vele szemben méltán elfogult Piccolomini szerint, Zsigmond egyik legkedvesebb embere volt,¹²⁹ és ez valószínűleg elmondható a császár másik főkancellárjáról, Gatalóci Mátyásról (†1459) is, Vitéz főnőkeről és patrónusról. Gatalóci mindvégig hű maradt Zsigmond családjához; 1440-ben a gyermekkirály pártjának támogatásával *De Dominis* helyett ő nyerte el a veszprémi püspöki széket. Már Albeni János pécsi püspöksége idején pécsi kanonok (1419) volt, s Eberhard halálakor, akinek zágrábi püspöki székét János örökölte, zágrábi préposti kinevezést (1419) kapott.¹³⁰ Később mint titkos kancellár állandóan a császár mellett kellett hogy tartózkodjon, de már azt megelőzőleg, alkancellárként is fontos szerepet töltött be a magyar politikában. 1424-ben Lőcsén az udvar legelőkelőbbjeivel és Branda da Castiglionéval együtt tanúként szerepel Zsigmond egyik oklevelén; 1426-ban Tatán ő közölte a firenzei követekkel a Velencével kötött béke feltételeit. Itáliában diplomata tevékenységet is folytatott. 1431-ben – Brunoro della Scalával, Tamási László udvarmesterrel és Hédervári Lőrincsel együtt – Zsigmond Milanóba küldte, hogy szövetséget kössön Filippo Maria Viscontival, s a következő évben tagja volt annak a követségnek, mely Velencével béketárgyalásokat folytatott.¹³¹ Gatalóci műveltségéről nem tudunk, de neki köszönhető, hogy Vitéz fényes karrierje kibontakozott.

A magyar humanizmus megjelenése szempontjából nem hagyható figyelmen kívül, hogy Vergerio személyében az újkori nevelés atyja, a humanista nevelés elméletének első megfogalmazója élt negyedszázadnyi ideig Magyarországon. Ubertino da Carrarának ajánlott *De ingenuis moribus et liberalibus adolescentiae studiis* (A fiatalság nemes erkölcsi és a szabad tudományok)

című traktátusa a 15. század legnépszerűbb műve volt, mint ezt fennmaradt kéziratának kivételesen nagy száma és húsz 15. századi nyomdai megjelenése tanúsítja.¹³² Humanista nemzedékek nevelkedtek rajta, és minden további humanista pedagógiai munkára hatott. Sok gondolatot merített belőle Ensa Silvio Piccolomini is V. László magyar királynak írt nevelési munkájához (1450),¹³³ és a mű rendszerét is követte. A 15. század két legnagyobb gyakorló pedagógusa, Guarino Veronese és Vittorino da Feltre elveinek nagy részét Vergeriótól szerezte. Guarino, Vergerio nagy tisztelője és levelezőtársa Ferrarában a De ingenuis moribus szellemében oktatott és nevelt, s tananyagként is olvas-tatta, tanítványainak magyarázta a művet.¹³⁴ Vergerio nagy mértékben hatott Vittorino da Feltrére is.¹³⁵ Könyvét Vittorino mantovai iskolájában is forgat-ták; ott másolták az egyik Magyarországra került kéziratát.¹³⁶

A Zsigmond környezetében legalább hét évig élt másik olasz humanista, Ognibene della Scola is lelkes híve volt Vergerio nevelési munkájának. Kéziratát 1402-ben ő vitte el közös barátjuknak, Coluccio Salutati firenzei kancellárnak, a híres humanistának, aki szintén nagyra értékelte.¹³⁷ Della Scola maga is ki-fejtette nevelési elveit De vita religiosa et monastica (1413–1417 között) című könyvében, melyben – a címmel ellentétben – a studia humanitatis magasz-talta, és Vergerióéval rokon oktatási rendszert vázolt fel. Vergerióéhoz hasonló Della Scola erkölcsi felfogása is. Leginkább Petrarcából, az ő közvetítésével pedig a sztoikus morálból merítették erre vonatkozó elveiket.¹³⁸

A De ingenuis moribus ajánlását Vergerio egy jövődő fejedelemhez cí-mezte, de a mű mindenkihez szólt.¹³⁹ Marsilio nagyapja, Francesco da Carrara il Vecchio – olvassuk az ajánlásban – bölcsen mondta, hogy a gyermeknek három dologra van szüksége: tisztas névre, nagy, ragyogó hírű szülővárosra, illetve hazára, továbbá tiszteletre méltó tudományokra és „szabad” mester-ségekre. Ez utóbbiaknál nagyobb kincset a szülők nem adhatnak gyermekik-nek, mivel ezek birtokában a legalacsonyabb sorból születettek is naggyá tehetik nevüket, és kevésre becsült országok fiai is híressé tehetik szülőföldjüket. A tudás a jó élet alapja, melyet gyermekkorban kell megvetni, mikor még zsen-ge a lélek, és minden impresszió befogadására alkalmas. Hazához – teszi hozzá a szerző – véletlenül, néha választásból jut az ember, de az erényt és a jó tuda-mányokat mindenki maga szerzi meg magának. Vergerio nevelésének a célja a tudás és az erény, s ezek megszerzésének a szolgálatába állítja a képzést és az erkölcsi nevelést.

Az ajánlás után, megállapítva, hogy az ember testből és lélekből áll, a szerző az egyes emberek legváltozatosabban eltérő testi és lelki diszpozícióival foglalkozik, ezekre sorol fel példákat. A szülőknek mindenekelőtt arra kell figyelniük, hogy gyermekeik milyen hajlamokkal, képességekkel rendelkeznek, mivel „azokat a tudományokat kell tanulnunk, s azokban illő működnünk egé-szen, amelyekre természettől fogva hajlamosak és alkalmasak vagyunk”.¹⁴⁰ Vergerio egész műve azt tanúsítja, hogy a szerző az oktatás és nevelés egész fo-lyamatát, minden lehetséges fajtáját és módját a gyermek természettől adott egyéni képességeihez kívánta igazítani. A továbbiakban ismerteti a szabad te-hetség különféle jeleit és fajtáit, és az elsajátítandó szokásokkal, tiltandó dol-

gokkal (szeszésital-fogyasztás, korai szexuális élet, tétlenség stb.) foglalkozik. A szabad tudományok tanulására térve a szerző megadja ezek fogalmának részleges meghatározását. „Szabadnak tehát azokat a tudományokat nevezzük, melyek szabad emberhez méltók; ezek azok, melyekkel az erényt és a bölcsességet gyakoroljuk, műveljük.”¹⁴¹ A szabad ember az erényt és a dicsőséget keresi, míg a „nem szabad” az élvezetet és a hasznot. A szabad tudományokat nem csak a kiválóknak kell oktatni, hanem a közepes tehetségűeknek is, és tanításukban azoknak kell a legnagyobb segítséget nyújtani, akiknél gyengébb „a tehetség természetből adott ereje”. A szabad tudományokra való nevelést már egészen kicsi gyermek korban („a prima infantia”) el kell kezdeni, de minden korban, öregkorban is lehet és szükséges tanulni.¹⁴² Az erényre oktatásnál is messzemenően figyelembe kell venni az egyéni adottságokat, és ezeknek megfelelően kell szigorúsággal, gyengédséggel vagy értelmi ráhatással stb. nevelni. A szerző a fegyelmezés tekintetében óva int a túlzott engedékenységtől és a túlzott szigorúságtól. Az utóbbi „a tehetség erejét elgyengíti, és a természetes kis tüzeket kioltja a gyermekeben, s aztán ők mindentől félve semmit sem mernek tenni, és csaknem mindig tévednek, mikor attól félnek, hogy egyes dolgokban tévedni fognak”.¹⁴³

A szabad életnek – mondja Vergerio Aristotelésszel – két fajtája van, a cselekvő és a szemlélődő élet, s azoknak, akik az utóbbit élik, minimális szinten részt kell venniük a közéletben.¹⁴⁴ David Robey arra mutatott rá, hogy a közelmúlt tudósai, Garinnal és Baronnal bezárólag túlhangsúlyozták Vergerio könyvében a vita activa szerepét, és úgy látták, hogy szerzőjének az állandóan tevékenykedő, a közéletben forgolódó, „politikus” ember az eszményképe. Robey szerint ez a műből nem olvasható ki, Vergerio a két életforma között nem tett értékrendi különbséget.¹⁴⁵ Robeynek a mű egészét figyelembe vevő érvelése eléggé meggyőző. A kérdés egyébként nem érdektelen, sőt a nevelés szempontjait tekintve nagyon is lényeges. A két végső ellentétként karakterizált életforma között számtalan lehetőség, variáció valósítható meg, és ezek egyenrangú értéként való felfogása, kezelése a humánus oktatás és nevelés egyik legalapvetőbb feltétele.

Vergerio hangsúlyozza művében, hogy a fejedelmeknek is hasznos a tudás. Cato példáját is megemlíti, aki a szenátusi ülésekre, a curiába is könyvet vitt magával, s tudását állandóan bővítve, igen üdvös tanácsokat adott hazájának.¹⁴⁶ Magyarországon talán éppen Vergerio követte elsőként Cato példáját, megelőzve a magyar humanistát, Bátori Miklós váci püspököt.¹⁴⁷ Művében mindenesetre a leglelkesebb sorok az olvasás hasznáról, gyönyöréről szólnak. Fontosnak tartja a görög stúdiumokat is, melyek – mint írja – éppen az ő idejében támadtak fel halálukból.¹⁴⁸ Ő maga – ez egyik ifjúkori levelében olvasható – egyetlen napot sem mulasztott el anélkül, hogy ne olvasott volna görögül.¹⁴⁹

A szabad tudományok fajtáira térve Vergerio a közügyekben forgolódóknak főként a történelem és az erkölcsfilozófia tanulmányozását ajánlja, később megemlíti az ékeesszólást is. Korábbi definícióját kissé bővítve a következőket írja: „A többi tudományt szabadnak nevezik, mert szabad emberekhez illelők. A filozófia pedig azért szabad, mert a vele való foglalkozás szabaddá teszi az

embereket.”¹⁵⁰ A továbbiakban az egyes tudományokat ismerteti. Ezek nagyjából a padovai egyetemen oktatott tárgyaknak felelnek meg, s természetesen magukban foglalják a korabeli természettudományokat is. Mint Robey rámutatott, Vergerio nem ismer hierarchiát a létező mesterségek, illetve tudományok között; a gyermek tehetsége szabja meg, hogy mire kell oktatni őt.¹⁵¹

Tanulni – írja Vergerio – csak a legjobb mesterektől érdemes, és példaként Philipposz makedóniai királyt említi, aki Arisztotelésszel taníttatta meg fiának, Nagy Sándornak a betűvetést.¹⁵² A *De ingenuis moribus* ismeretében elhihetjük Filippo Buonaccorsinak, hogy Hunyadi Mátyást egészen kicsi gyermekként egy ideig Vergerio barátja, a humanista Sanoki nevelte.¹⁵³ Ami a tananyagot illeti, Vergerio szerint csak a legjobb auktorokat érdemes olvasni. A tanulás kapcsán kifejti, hogy az egyes gyermekek intellektusa, felfogás- és gondolkodásmódja eltérő, ezért egyénenként kell a tanítandó ismereteket és a módszert kiválasztani. A tanulás fajtái közül nagyra értékeli a vitát (*disputatio*) és mások tanítását. Ezek azért is fontosak, „mert az ember senkit sem tud annyira megcsalni, mint önmagát”.¹⁵⁴ Tudjuk, hogy Vergerio magyarországi tudós-körében is, Vitéz részvételével, „szakadatlan viták és különböző kérdések (kérdésfelvetések) voltak” („*asiduae inter eos disputationes erant variaeque interrogationes*”).¹⁵⁵

Mindig, mindenhol lehet és szükséges tanulni, tanítja Vergerio. Nagy Sándor a katonai táborban olvasott a legtöbbet, hadat viselve Caesar könyveket írt, Augustus írt és szónokolt; de lehet olvasni étkezés közben, elalvás előtt, álmatlan éjszakákon is.¹⁵⁶ Vitéz később Mátyás táborában emendált könyvet,¹⁵⁷ esztergomi lakomáján Mátyás Hieronymust lapozta föl, s a század végére szokássá vált a magyar symposionokon, hogy a vitatott kérdések tisztázására számtalan kódexet hoztattak elő.¹⁵⁸

A tudományok rendszerében feltűnően nagy helyet szentel Vergerio a hadtudomány és a katonai gyakorlat ismertetésének. Ez nagy fontosságú lehetett, mivel műve keletkezésekor a XV. században felfedezett ókori hadtudományi művek nagy része még nem volt ismert. Ezt a mesterséget elsősorban a fejedelmeknek ajánlja, de a tudományok művelése mellett azoknak is, akik tehetségesek s egyben erős testűek. Könyve végén bővebben még a testi nevelésről és a szórakozásokról ír a szerző, s végül az utolsó részben az erényekre buzdítja Ubertinót, azaz az olvasót.

A humanista nevelési elvek vonzerejét Magyarországon bizonyára növelte azok megalapozójának, Vergeriónak a személyes hatása, példamutatása is. Példáját a magyarok közül leginkább Vitéz János követte, komolyan törekedve arra, hogy maga is megközelítse a humanista nevelés eszményképét. Még 1451-ben is engedélyért folyamodott a pápához, hogy váradi püspökségét odahagyva külföldön egészíthesse ki addigi latin és görög irodalmi tanulmányait. Az engedélyt megkapta,¹⁵⁹ de tervét megvalósítania nem sikerült. Talán ezért is lett mindhaláláig szülőgye, hogy a hozzá hasonlóan tehetséges magyarok megfelelő, korszerű oktatásban és nevelésben részesüljenek. Vespasiano da Bisticci szerint a saját költségén sok tanítványt küldött Itáliába, s azt akarta, hogy azok a görög nyelvben és irodalomban is kiművelődjenek.¹⁶⁰ Patronáltjai – élükön Janus

Pannoniusszal — Itáliában először Guarino ferrarai iskoláját keresték fel, hogy ott Vergerio elveinek megfelelően kibontakoztassák természetadta képességeiket, s nevük és hazájuk nagyobb dicsőségére kiváló humanistákká, erényes, szabad emberekké nevelődjenek.

Jegyzetek

1. *Huzsi József*: Pier Paolo Vergerio s a magyar humanizmus kezdetei. Filológiai Közöny 1 (1955) 521–533.
2. *DBI* 7. 437–440; *Mályusz* 1984. 40.
3. *Kardos Tibor*: Magyar tárggyű fejezetek Giovanni da Ravenna emlékiratában. EPhK 50 (1936) 290, 293.
4. *Kohl, B.G.*: *DBI* 28. 574–578.
5. *DBI* 28. 574, *Kardos*: i.m. 1936. (3. jegyzet) 287.
6. *Kardos*: i.m. 1936. (3. jegyzet) 287.
7. *Kohl*: *DBI* 28. 576.
8. *Kardos*: i.m. 1936. (3. jegyzet) 288.
9. *Girgensohn, D.*: *DBI* 22. 69–75. — *Vayer* 1962. 49–74.
10. *Schalleburg* 1982. 135–138. bővebb irodalommal.
11. *Riv, G.*: *DBI* 15. 209–211.
12. *Vayer* 1962. 68.
13. *Ganguzza Billanovich, M. C.*: *DBI* 20. 693–695.
14. *Horváth* 1937. 44.
15. „Carissimi ei fuerunt: Slik, Brunorius de la Scala, Orsatus Michael, Matico banus, etque horum consilio ducebatur, sed magis proprio.” [*Aeneas Sylvius Piccolomineus*: De viris illustribus. Stuttgartiae 1842. 66.]
16. *Mályusz* 1984. 67. — *Horváth* 1937. 54.
17. *Aschbach I.* (1838). 335–340.
18. *DBI* 7. 437.
19. *Kohl*: *DBI* 28. 575.
20. *Kardos*: i.m. 1936. (3. jegyzet) 288.
21. *Kohl*: *DBI* 28. 576.
22. *Veress Endre*: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864). Bp. 1915. 5–6.
23. *Mályusz* 1984. 232.
24. *Kohl*: *DBI* 28. 577.
25. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio, e cure di Leonardo Smith*. Roma 1934 (Fonti per la storia d'Italia, Epistolari, secolo XIV–XVI, XV–XVI, XXIII–XXV).
26. *Kohl*: *DBI* 28. 575.
27. *Mc Manamon, John M.*: Innovation in Early Humanist Rhetoric: The Oratory of Pier Paolo Vergerio the Elder. *Rinascimento*, 2a serie 22 (1982) 6, 10–23.
28. *Petrus Paulus Vergerius, De Carrariensium familia, et de illustrium eius principum rebus magnifice gestis, historia*. Thesaurus antiquitatum et historiarum, ed. Joannes Georgius Graevius. Lugduni Batavorum 1722. 2.
29. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) XX–XXII.
30. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) XIX.
31. *Ganguzza Billanovich*: *DBI* 20. 693.
32. *Uo.* 694.
33. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 207–208, 2. jegyzet.
34. *Reg. Imp.* 1 (1897) N° 371, 261.
35. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 208, 2. jegyzet.
36. *Uo.* 379, 1. jegyzet.

37. Magyarország történeti kronológiája (főszerk. *Banda Kálmán*) 1. Bp. 1981. 248.
38. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 379. 1. jegyzet.
39. *Reg. Imp.* 1 (1897) N° 4106, 289; N° 5067, 357; 2 (1900) N° 6199, 12.
40. *Fink, Karl August*: Das Konzil von Konstanz. Seine welt- und kirchengeschichtliche Bedeutung. Das Konstanzer Konzil, hrsg. von Remigius Bäumer. Darmstadt 1977. (Wege der Forschung 315) 146–162.
41. *Horváth* 1937. 73.
42. *Ulrich von Richental*, Chronik des Konzils zu Konstanz 1414–1418 (hrsg. Otto H. Brandt). Leipzig (1913) 93.
43. *Fink, Karl August*: Die Wahl Martins V. Das Konstanzer Konzil, hrsg. von Remigius Bäumer, i.m. 1977. (40. jegyzet) 313, n20.
44. *Fink*, Das Konzil von Konstanz, i.m. 1977 (40. jegyzet), S. 164.
45. *Aschbach* 2. (1839) 213.
46. *Schalleburg* 1982, 133–134; *Mályusz* 1984, 269.
47. „... diligit et amat viros illustres et libenter atque gratissime oculis benignissimis intuetur scientificas personas.” (*Kaposi József*: Dante Magyarországon. Bp. 1911. 57–58.)
48. *Mc Manamon*: i.m. 1982. (27. jegyzet) 24–27.
49. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) XXV.
50. *Mc Manamon*: i.m. 1982. (27. jegyzet) 28–31.
51. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) XXVII–XXVIII.
52. *Bigl, E. – Patrucci, A. – Walsch, Ernst*: Poggius Florentinus. Leben und Werke. Berlin, 1914 (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 14), 45, 69–70.
53. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) N^o CXXXVII, 362–378.
54. *Walsch*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 40–44. – *Vayer* 1962, 60–61.
55. *Davies, M.C.*: Poggio Bracciolini as Rhetorician and Historian: Unpublished Pieces. Rinascimento 2a s. 22 (1982) 166.
56. Magyarország történeti kronológiája i.m. 1981. (37. jegyzet) 246–247.
57. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 246–247.
58. Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini, hrsg. von Rudolf Wolkan. 1. Abt. Briefe aus der Latenzzeit (1431–1445). 1. Bd. Privatbriefe. Wien 1909 (Fontes rerum Austriacarum, 2. Abt. 61), 76–79.
59. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 167.
60. *Walsch*: i.m. 1914. (62. jegyzet) 71–77.
61. „Scribit mihi se (Lamberteschild) daturum operam, ut habeam triennio quingento aureos; fiant sexcenti et acquiescam.” (*Poggio Bracciolini*, Lettere, 1. Lettere a Niccolò Niccoli, a cura di Helene Harth. Firenze 1984, 44.)
62. „Placet mihi occupatio, ad quam me hortatur et spero me non nihil effecturum dignum lectione.” (Uo. 45)
63. Vö. vo. 55.
64. „... proficiscor, praesertim proposita facultate dandi operam litteris grecis.” (Uo. 48)
65. *Walsch*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 77.
66. *Husztli József*: Janus Pannonius. Pécs 1931. 7.
67. *Belogh János*: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. AÉ XL (1923–1926) 188.
68. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 167.
69. *Mályusz* 1984. 270.
70. *Walsch*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 151–155. – Giuliano Cesariniről I. A. A. *Strnad – K. Walsch*: DBI 24. 188–195.
71. Kiadva: *Bracciolini*: Lettere i.m. 1984. (61. jegyzet) 119–125.
72. Bibliotheca Corvina. Írták *Fraknói Vilmos*, *Fögel József* stb. Bp. 1927. 89. 7. jegyzet.
73. *Poggius Florentinus*, Convivales disceptativae, orationes ... et Facularum liber, Argentine per Ioannem Knoblochum, 1511, IIIIV, XVIII r lev.
74. *Fraknói Vilmos*: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp. 1879. 18.
75. *Csapodi Csaba*: Hunyadi János és Poggio Bracciolini. Filológiai Közölny 11 (1965) 155–158.

76. Vó. *Davies*: i.m. 1982. (55. jegyzet) 178.
77. Bövebben I. *Bibliotheca Corvina* i.m. 1927. (72. jegyzet) 89. 7. jegyzet — *Horváth Ákos*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. (A Magyar Szemle könyvei 12). 40–41; *Horváth* 1937. 77–80.
78. *Romini, Carlo de*: Vita di Francesco Filelfo da Tolentino, vol. 1. Milano 1808. 9–12. — *Horváth* 1937. 78.
79. *Cesarini* levele kiadva: *Romini*: i.m. 1808. (78. jegyzet). 146–147.
80. *Windeck, E.* 1893. 175; *Horváth* 1937. 78.
81. *Zeno, Apostolo*: Dissertazioni Vossiane. tom. 1. Venezia 1752. 278. — *Bibliotheca Corvina* i.m. 1927. (72. jegyzet) 89. 7. jegyzet.
82. *Franciscus Philadelphus*: Epistolarum familiarum libri XXXVII. Venetis, Ioannes et Gregorius de Gregoriis 1502. 37r–38r lev. — *Schallaburg* 1982. 134–135; *Gualdo Rosa, Lucia*: II, Filelfo e i turchi. Un inedito storico dell'Archivio Vaticano, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli 11 (1964–1968) 110.
83. *Romini*: i.m. 1808. 178. jegyzet). vol. 2. 109–110. — *Gualdo Rosa*: i.m. 1968. (82. jegyzet) 113.
84. *Philadelphus*: i.m. 1502. (82. jegyzet) 158v lev.
85. Uo. 131v–136v lev.
86. Uo. 143r–149r lev.
87. Uo. 156r–158v; 226r–228r; 244v–246v lev.
88. *Ianus Pannonius*: Poemata ... omnia, P. 1, Traiecti ad Rhenum 1784. 499–500.
89. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. 1221–1864. (kiad. *Verecs Endre*) Bp. 1941 (Olaszországi magyar emlékek 3). 368–369. — *Philadelphus*: i.m. 1502. (82. jegyzet) 215v lev.
90. *Mátyusz* 1984. 232.
91. *Aschbach* 3. (1841) 6–9; *Veyer* 1862. 130–131.
92. Magyarország történeti kronológiája. i.m. 1981. (37. jegyzet) 248–249.
93. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 461.
94. „Oulbus auditis, mox quasi singuli vultum et animum in gaudia et ob spem beate tranquillitatis laxaverunt, et in verba laudes Dei devotius eruperunt.” (Uo. 462)
95. *Schallaburg* 136. — A mű Zsigmondhoz szóló előszava magyarul: *Kardos Tibor*: A renaissance Magyarországon. Bp. 1961. (Magyar Klasszikusok) 93–96.
96. *Epistolario de Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) LIX; *Huszti*: i.m. 1955. (1. jegyzet) 527–528.
97. *Weiser*: i.m. 1914. (52. jegyzet) 417–423.
98. *Hoffmann* 1929. 63.
99. *Lhotsky, Alfons*: Die Bibliothek Kaiser Friedrichs III. ID. Aufsätze und Vorträge. Bd. 2. München 1971. 237–238.
100. *Mc Manamon*: i.m. 1982. (27. jegyzet).
101. *Perosa, Alessandro*: Per una nuova edizione del *Paulus Vergerio*. L'Umanesimo in Istria, ed. *Vittore Branca, Sante Graclotti*. Firenze 1983. 294.
102. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 438–445.
103. Uo. 189–202.
104. Uo. 380, 2. jegyzet.
105. Uo. 477.
106. „Vitae contemplativae se dedicans Jesuatorum septis se clausit.” *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 473. — *Smith* megjegyzi (uo. 1. jegyzet), hogy Budán — s hozzátehetjük: Magyarországon — a Gesuita szerzetesrendnek nem volt kolostora.
107. i.m. 395–398.
108. Uo. 388. 1. jegyzet.
109. *Apró István*: Ambrogio Traversari Magyarországon (1436–36.). Szeged 1935 (A szegedi M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Közép- és Újkori Történeti Intézete, 3). 38–42.
110. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio* i.m. (25. jegyzet) 388. 1. jegyzet.
111. *Fraknói*: i.m. 1879. (74. jegyzet) 18.

112. Epistolario di Pier Paolo Vergerio. I.m. (25. jegyzet) 388–395.
113. I.m. 384–387.
114. *Frakndi*: i.m. 1879. (74. jegyzet) 11.
115. *Philippus Callimachus*: Vita et mores Gregorii Senocci, ed. Irmine Lichonka, Versevie 1963 (Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi XI). 68. – Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 388–389. I. jegyzet; 481–482.
116. *Husztó*: i.m. 1955. (1. jegyzet) 529.
117. *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 106–119. – *Csapodi-Gárdonyi Károl*: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984 (Studia Humanitatis 6). 6–28.
118. *Husztó*: i.m. 1955 (1. jegyzet) 532.
119. *Mályusz* 1984. 272.
120. *Csapodi-Gárdonyi*: i.m. 1984. (117. jegyzet) 23–27.
121. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 463–471.
122. I.m. 474–475.
123. „Domino Petro Paulo Vergerio de Iustinopoli Iego Ciceronem de Tusculanis Iligatum simul cum Epistolis Plinii, et ipsas etiam Epistolas Plinii), Ciceronem de Officiis. Item alium de Amicitia et de Senectute cum quibusdam eius Orationibus in alio volumine: Allud insuper parvum volumen, in quo novem Orationes eiusdem, et Rhetoricam novam et veterem: Libros etiam hos Petrarca: African, Epistolas metricas, De secreto Conflictu, De Vita solitaria, De Otio religioso, De remediis utriusque fortune“. Ildátve i.m. 373. 2. jegyzet).
124. *Johannes Vitéz de Zredna*: Opera quae supersunt, ed. Iván Boronkai. Bp. 1980 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum). 28–37.
125. *Mályusz* 1984. 233–234.
126. *Husztó József*: Aeneas Sylvius humanista törekvései III. Frigyes udvarában. EPHK 43 (1919) 96–107, 220–238; *Aeneas Silvius Piccolomini*: Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. Ford. Boronkai Iván, Kapitány István. Bp. 1980. 259.
127. *Karlóvicski Tibor*: Széphistóriák. Bp. 1976. 207.
128. *Heltai Gáspár*: Chronica az magyaroknak dolgairol. Kolozsvár, 1575. Facsim. kiad. Bp. 1973. 80v–83v lev.
129. L. 15. jegyzet.
130. *Tóth Sándor*: Veszprémi középkori sírkötródékek. Veszprém 1964. (Köny. a Veszprém megyei múzeumok közleményei II. kötetéből). 170–171, 183. 85. jegyzet.
131. *Reg. Imp.* I. (1897) N° 5832, 412; II. (1900) N° 6634, 42, N° 8863, 180, N° 9086, 210.
132. *Robey, D.*: Humanism and education in the early Quattrocento: The De ingenuis moribus of P. P. Vergerio. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance XLII (1980) 27, 56. – *Calla, Sergio*: Il contributo istriano all'Umanesimo pedoveno. L'Umanesimo in Istria, ed. Vittore Branca, Santa Graciotti. Firenze 1983. 123.
133. Plus II, papa, Opera quae extant omnia. Basileae 1571. 986–992. – *Aeneas Sylvius*: A gyermeknevelés V. László magyar király számára. (Ford. Aczay Antal) Bp. 1898.
134. *Garin, Eugenio*: L'educazione in Europa 1400/1600. Problemi e programmi. 3. ed Bari 1976 (Universale Laterza 359). 117–118.
135. *Robey, David*: Vittorino de Feltra e Vergerio. Vittorino de Feltra e la scuola: Umanesimo, pedagogia, arti. A cura di Nella Giannetto. Firenze 1981 (Civiltà veneziana – Saggi 31) 241–253.
136. *Bartoniek Emma*: Codices Latini medii aevi. Codices manu scripti Latini. I. Bp. 1940. N° 314. 274.
137. Vö. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) N^o C. 253–257.
138. *Robey*: i.m. 1981. (135. jegyzet) 244–251.
139. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 36.
140. „... in quae res nature prout aptique fuerimus, eo potissimum studie nostra conferri, et in eis totos versari conveniet.“ (Paulus Vergerius Iustinopolitanus, De ingenuorum educatione liberorum et liberalibus artibus, ed. Io. Baptiste Benivolutus, Brixiae, per Lodovicum Britannicum, 1528. A₆r sztl. lev.)

141. „Liberalia igitur studie vocamus quae sunt homina libero digna, ea sunt quibus virtus et sapientia aut exercetur aut colitur.” (Uo. Bv sztl. lev.)
142. Uo. Bv. B_{2r} sztl. lev.
143. Vö. uo. B_{2v} sztl. lev.
144. Uo. B_{3v} sztl. lev.
145. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 27.
146. Id. kiad. B_{4v} sztl. lev.
147. Galeottus MARTIUS Narniensis: De egregia, sapienter, iocose dictis ac factis regis Methiae, ed. Ladislau Juhász, Lipsiae 1934 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), 34–35.
148. Id. kiad. (140. jegyzet) B_{4r}–B_{5v} sztl. lev.
149. Epistolario di Pier Paolo Vergerio i.m. (25. jegyzet) 238.
150. Vö. id. kiad. (140. jegyzet) B_{5v} sztl. lev.
151. *Robey*: i.m. 1980. (132. jegyzet) 44–45.
152. Id. kiad. (140. jegyzet) B_{8r} sztl. lev.
153. Vö. *Ábel, Eugenius*: Analecta ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Bp. 1880. 163.
154. Vö. id. kiad. (140. jegyzet) Cr sztl. lev.
155. Idézi *Klanczay Tibor*: Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában. *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Bp. 1985. 23.
156. Id. kiad. (140. jegyzet) Cv sztl. lev.
157. *Csapodi-Gárdonyi*: i.m. 1984. (117. jegyzet) Nr. 116.
158. *Pejorin Klára*: Bonfini Symposionja. ItK LXXXV (1981) 513–514.
159. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók i.m. 1941. (89. jegyzet) 425–426.
160. *Vespasiano de Bisticci*: Le vite, vol. 1. ed. Aulo Greco. Firenze 1970. 122.